

Міністерство освіти та науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

Історико-філологічний факультет

Кафедра української та зарубіжної літератур

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА АНАЛІЗУ
ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ: СУЧАСНІ ВЕКТОРИ
ДОСЛІДЖЕНЬ**

Збірник наукових статей

Одеса

2023

УДК 811.161.2'42 (075.8)

Рекомендовано до друку Вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
(протокол № 4 від 26 жовтня 2023 року)

Редакційна колегія

Авксентьєва Г. А., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор.

Боєва Е. В., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор.

Павлюк Н. Л., кандидат філологічних наук, викладач – відповідальний редактор.

Яремчук Н. В., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор.

Рецензенти

Шевченко Т. М. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури та компаративістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Олексенко В. П. – доктор філологічних наук, професор кафедри української і слов'янської філології та журналістики Херсонського державного університету.

Теорія та практика аналізу художнього тексту: сучасні вектори досліджень : збірн. наук. статей. Одеса : Університет Ушинського, 2023. 203 с.

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2023

*Евеліна БОЄВА,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української та зарубіжної літератур
Університету Ушинського
Людмила МАМУЛАТ,
магістрантка 1 р. н.
історико-філологічного факультету
Університету Ушинського*

**ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНИХ ТИПІВ ДІЄСЛІВНОГО
ПРИСУДКА У ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ М. СТЕЛЬМАХА
(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ «ВЕЛИКА РІДНЯ»)**

Постановка проблеми. Питання про присудок – одне зі складних у розділі синтаксису української літературної мови. Незважаючи на те, що вивченню присудка у вищій та середній школах приділяється значна увага, у питанні класифікації його структурних типів є чимало непослідовностей, навіть сплутувань. Саме цим фактором посилюється актуальність представленої розвідки, у якій подається спроба аналізу структурних типів дієслівного присудка та способів його вираження у мові роману М. Стельмаха «Велика рідня». Об'єктом дослідження є прості двоскладні речення у контексті роману, предметом – розгалужена система простих і складених дієслівних присудків

Мета нашої розвідки – дослідження структурних типів дієслівного присудка, способів його вираження та особливостей функціонування у контексті художнього твору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Природу присудка та його функцію у реченні рунтовно досліджували О. О. Потєбня, І. Р. Вихованець, Л. А. Булаховський, А. П. Загнітко, К. Ф. Шульжук та інші.

Праці цих учених стали підґрунтям для новітніх граматичних досліджень і дотепер є активно запитуваними. Проте і досьогодні у вітчизняних мовознавчих працях немає єдиної думки щодо структурних

типів присудків. І це не дивно, бо це одне із складних питань сучасної лінгвістики.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи роман М. П. Стельмаха, ми зафіксували майже всі різновиди присудка, що вживаються в сучасній українській літературній мові. В кількісному відношенні вони функціонують по-різному. Найпоширенішим у романі «Велика рідня» виявився простий присудок; найширше використовуються форми дійсного способу у теперішньому, минулому і майбутньому часах. Так, форми 1 особи однини і множини вживаються переважно в розповідних реченнях для вираження дій, «суб'єктом яких (...) є сам автор або літературний персонаж, якому належить пряма мова» [7, с. 322]: «*Дивлюсь я на тебе, ніколи молодість не думає наперед*» [6, с. 204]; «*Ми тільки справжнє життя повертаємо*» [6, с. 20]. Таких присудків у творі виявлено 935 (1 особа однини) і 379 (1 особа множини); вони посідають третє місце за поширенням у мові роману. Друге місце займають присудки, виражені дієсловами 2 особи однини (1244) і множини (293): «*Ти знаєш мою підпільну кличку?*» [6, с. 21]; «*Пам'ятаєте, як ми цю ниву з Іваном Васильовичем оглядали?*» [6, с. 658].

Найбільш поширеними (6345 одиниць) щодо вживання у мові роману є присудки у формі дієслів 3 особи однини і множини теперішнього часу дійсного способу: «*Над притихлою річкою сяє місяць і горять Стожари*» [6, с. 769]; «*Партизан щось говорить, прискорено рухаються губи, але Дмитро з жахом розуміє, що він нічого не чує*» [6, с. 936].

Досліджений матеріал показує, що М.Стельмах неодноразово вживає у мові роману форми одного часу замість іншого, що створює живописання, експресивність. Так, уживання теперішнього часу у значенні минулого застосовується «для більшої жвавості розповіді» [1, с. 80 – 83]. «*Вітер з ніг збиває, задубіла вся. Ходжу, ходжу, виглядаю з села, з хутора і вертаюся до липи*» [6, с. 126]; «*Не встиг я навіть налюбуватися тим деревом, аж чую (...) дівочий голос*» [6, с. 426]. Таких присудків у творі нараховується 18; вони

позначають дію, закінчену в близькому минулому. Теперішній час у значенні майбутнього (11) уживається у контексті невідкладності або неминучості дії [5, с. 96]: «Почула, що **віддає** мене за Ліфера» [6, с. 117]; «Ну, тоді я **не журюся**. **Спокійно йду** до своєї Василюни» [6, с. 324].

Окремі присудки уживаються у супроводі допоміжних дієслів *було, бувало*: «**Бувало, йдеш**, а вони, як намисто, один за одним нанизались на річку» [6, с. 211]. Такі форми теперішнього часу «зберігаються і виступають у своєрідному стилістичному колориті, коли розповідач переноситься думками в минуле і в спогадах відтворює в плані теперішнього події минулого» [7, с. 319].

Активно вживає автор також присудки, виражені формами дієслів минулого часу доконаного і недоконаного виду. Дієслова доконаного виду позначають дію, здійснену в певних межах, зображають послідовність подій: «**Парубок руками доторкнувся** до дерева і тихо **подався** на хутір» [6, с. 77]; «**Серце її спочатку перелякалось**, а потім в ньому **прокинувся** радісний здогад, що не дарма сьогодні **прийшов** Дмитро до хутора» [6, с. 80]. Дієслова минулого часу недоконаного виду зазвичай зображують дію в її проходженні і фіксуються переважно в авторській мові: «**І чим довше Варивон розповідав** про Василю, тим більше **хмури**в і **супився** Дмитро» [6, с. 312]; «**По вінця налитий радістю, надіями, Леонід тихою ходою описував** прощальний круг навколо села» [6, с. 532]. Речення з однорідними присудками у формі однини минулого часу використовуються для підкреслення дій певної особи, для змалювання одноразовості чи послідовності подій: «**Промінь сонця гойдався** на світлому зелі, **засновував** його тоненькою, ледве вловимою теплою пряжею» [6, с. 231]; «**Мліло, густо пахло** чебрецем і врожаєм повне літо» [6, с. 524].

З нашими спостереженнями, присудки, виражені дієсловами у формі минулого часу множини, посідають значне місце у мові твору; вони виражені дієсловами доконаного (543) і недоконаного (407) виду: «**Після**

сніданку обоє **вийшли** з лісництва» [6, с. 521]; «Незабаром за голими деревами **побільшали** сизі димчасті шматки неба» [6, с. 8]; «Біля озера на галявині **подзвонювали** дзвониками породисті корови лісника» [6, с. 52]. Однорідні присудки у формі дієслів минулого часу множини (837) вказують на послідовність або одноразовість зображуваної дії: «Різьблені тіні, (...) швидко **мерехтіли, грали** на міцно натягнутій короткогривій шиї коня (...) **спалахували** в розумному синьому оці» [6, с. 318].

Дієслова-присудки майбутнього часу вживаються здебільшого для стилістичного урізноманітнення оповіді. В мові аналізованого твору переважна кількість присудків виражена дієсловами у формі майбутнього простого часу 3 особи однини: «Про планету ти, Карле, даремно заговорив. Скоро вона **перемініться**» [6, с. 503]; «Який тут дідько нас **відищує...**» [6, с. 608]. Часто зустрічаються також форми простого майбутнього часу 1 і 2 особи однини та множини: «Я через хвилину **зайду**» [6, с. 110]; «От **прийдеш** до мене – я тобі підберу, що почитати» [6, с. 114]; «Будинок мені **дасте?**» [6, с. 307]. Форми 2 особи часто вживаються із значенням узагальнення і разом служать засобом створення відтінку інтимності, щирості тону розповідача [7, с. 323]. Чимало присудків виражено дієсловами у формі 3 особи множини майбутнього часу: «Може, хоч бджоли добре **покусають**» [6, с. 548]; «Це **настануть** жнива. **Заскриплять** підводи» [6, с. 316]; «Чи, може, бурякову медаль **почеплять?**» [6, с. 19]. Зустрічаються присудки, виражені складною (синтетичною) і складеною (аналітичною) формою майбутнього часу: «Недовго **шумітиме**, коли декому руки не вкоротять» [6, с. 128]; «Правда, коли не **кататимешся** на куркульських бречках» [6, с. 115]; «Всякий дідько **буде чіплятися**» [6, с. 503]. Взагалі дієслова-присудки дійсного способу у різних формах майбутнього часу зафіксовано у романі значно менше, ніж дієслів-присудків у формі теперішнього і минулого часу.

Поодинокими виявилися присудки у формі наказового способу дієслова у романі «Велика рідня». Найпоширенішими є присудки, виражені 2 особою однини: «*Дивись, як списав мене старий*» [6, с. 117]; «*А ти не норовись*» [6, с. 324]. У поданих реченнях форми наказового способу дієслів означають категоричне волевиявлення (наказ) на досягнення результату дії [2, с. 322]. Дієслова-присудки у формі 2 особи множини передають різні модальні відтінки, зокрема прохання, наказу: «*Заберіть собі те, що віддали*» [6, с. 110]; «*Дядьку Софроне, відійдіть од гріха!*» [6, с. 117].

Частка *хай* виступає описовою формою для передачі значення форми 3 особи наказового способу: «*Хай побачить Марту*» [6, с. 103]; «*Хай він живе з нами*» [6, с. 234]. Вона служить для вираження бажання чи побажання.

Форми умовного способу дієслів-присудків уживаються у значенні бажання дії, поради, передбаченої та обумовленої дії: «*Хотів би, щоб так було*» [6, с. 211]; «*Не радив би – ненадійне це діло*» [6, с. 503]; «*Коли б я боявся, не грався б з вогнем*» [6, с. 502].

У мові аналізованого твору нами зафіксовано простий ускладнений присудок, що виражається повторенням однієї і тієї ж основи префіксованої форми дієслова, перед якою виступає заперечна частка *не*, що посилює значення присудка, і зв'язує два однорідних дієслова: «*Ховайся, не ховайся, а я догадуюсь, що ти за людина*» [6, с. 549]; «*Ні, не втік і не втече...*» [6, с. 509].

Простих дієслівних присудків, ускладнених інфінітивом, у досліджуваному романі порівняно мало. Інфінітиви в таких конструкціях зміцнюють твердження або заперечення дієслова, перед яким вони стоять: «*Помогти чоловікові – не допоможуть, а настрій зіпсувати – категорично зіпсують*» [6, с. 434]; «*А виробляти – не виробляють*» [6, с. 536].

Частотними є випадки посилення простого присудка частками; найбільш уживаними в романі «Велика рідня» є частки *аж* (243), *як* (137),

таки (114), *собі* (89): «Його широке обличчя аж пашисть об обурення» [6, с. 201]; «І Дмитро аж погорів за ці дні» [6, с.119]; «А він як визвіриться, почали змісив ухо» [6, с. 117]; «Вона як стрепене дужими і м'якими крилами і до самого обрію летить» [6, с. 238]; «Ви **таки не постидаетесь**» [6, с. 304]; «Він **таки хоче**, щоб я його навіки провчив» [6, с. 477]; «З приязню **уявив собі** білявого, середніх літ чоловіка» [6, с. 468]; «Парубок, дослухаючись до дзеленчання, і **собі спохмурнів**» [6, с. 108]. Частки підсилюють значення дієслова—присудка, вказують на максимальний вияв дії (*аж*), на те, що дія відбувається всупереч ситуації (*таки*), підкреслюють інтенсивність дії (*як*), [3, с. 67], надають відтінку зосередженості дії, концентрації дії, тривання в часі (*собі*).

Прості присудки, виражені особовою формою дієслів у романі часто посилюються одним і тим же дієсловом. Ритмічне повторення двох однакових форм виражає часове значення – довготу дії, її протяжність і повноту: «**Збирав, збирав** тобі на черевики, а батько все витрусив на коня» [6, с. 101]; «Гемонський фашист. **Товчеться, товчеться** по світу, як Марко Проклятий по пеклу» [6, с. 546]. У контексті таких присудків зафіксовано 198. Такі способи посилення присудків «передають послідовні зміни подій, чергування їх, перебування у певному стані, (...) послідовні зміни повторюваних подій, їх результативність, категоричність» [8, с. 8]. Автор використовує такі посилення з метою затримати увагу читача на висловленому, тим самим наблизити мовлення дійової особи до розмовного типу.

Для індивідуального стилю М. Стельмаха характерним є поєднання присудків парами. Такі спаровані присудки здебільшого позначають рівночасні дії, або становлять синонімічне позначення однієї дії чи стану [3, с. 70]: «За човном бігли темні береги, тихо **зітхала і охкала** вода, врозтічкались зорі» [6, с. 447]; «Густим куркурором **горів і мінився захід**» [6, с. 472]. Часто вони поєднуються сполучником *та й*: «...і **зітхнула**

молодиця, **погладила** підгорля корови **та й пішла** в хатину до верстата» [6, с. 336]; «Найбільш пащекуватих і плаксивих бабів **садовили** на вози **та й везли** до Збруча» [6, с. 339].

Окрему групу становлять прості присудки, посилені лексемами *мало*, *раптом* (348): «**Марта мало не вискочила** з-за столу» [6, с. 107]; «**Варивон Іванович! – раптом пізнала** одна свого бригадира» [6, с. 424].

Поруч з різними формами вираження простого дієслівного присудка М.Стельмах уживає в романі значну кількість складених дієслівних присудків. Найчастіше вживаються присудки з фазовим значенням, у яких допоміжне дієслово означає початок дії (401), причому автор найчастіше використовує допоміжне дієслово *почати* в минулому часі (284): «**Щоб здаватися старшим, Гнат навіть вуса почав голити** раніше пори» [6, с. 80]; «**З гробків хурами почали возити** попові паски та крашанки» [6, с. 65]. Допоміжне дієслово *почати* вносить додаткові відтінки початку дії безвідносно до вираження її результату в теперішньому, надає присудкові в цілому відтінок протяжності дії в часі. Іноді допоміжне дієслово *почати* уживається у теперішньому часі (117): «...**все в кімнаті починає дзвеніти**» [6, с. 95]. Зустрічаються також присудки, виражені допоміжним дієсловом *піти*, що у сполученні з інфінітивом набувають значення початку дії з відтінком енергійності: «**Пішла писати** губернія» [6, с. 209]; «...**пішов мандрувати по всьому району**» [6, с. 540]. Подібну семантику містять також допоміжні дієслова *кинутись*, *метнутись*: «**Кинуться** мене **шукати. Метнулась** **утікати**, побігла понад кручею» [6, с. 103].

Допоміжні дієслова *сісти*, *лягти*, *стати* також можуть надавати словосполученню значення початку дії: «**Сяду їсти** – хліб з рук падає, **стану робити** – в очах ти стоїш» [6, с. 24]; «**Так непокоїть, що ляжеш спати – не спиться**» [6, с. 448].

До складу окремих дієслівних присудків входять дієслова з модальним значенням, що разом з інфінітивом виражають явище дію стан, що мислиться

як можливе, необхідне, бажане. Як зазначає М. І. Каранська, «цей присудок показує дію в стані передумов для її здійснення або нездійснення (...) Допоміжним словом повідомляється характер передумови, інфінітивом – дія для виконання чи невиконання. При цьому передумова є властивістю особи чи предмета, позначеного підметом, або вона підготовляється цією особою чи предметом» [4, с. 40]. Допоміжне слово у даних присудках позначає: 1) волевиявлення, бажання (473) / небажання (97) суб'єкта виконати дію, виражену інфінітивом: «*З твоєї ланки я **хочу забрати** Люду*» [6, с. 502]; «*Вибір твоїй **хвалити не хочу***» [6, с. 218]; 2) можливість (378) / неможливість (463), повинність, необхідність виконання дії (44), схильність суб'єкта до її здійснення (36): «*Яків свого не проле, то він чуже **може пролити***» [6, с. 106]; «*Пробач, Галю, що кращого нічого **не можу подарувати***» [6, с. 101]; «*У житті нам багато чого не до серця, а **мусимо терпіти, приноровлюватися, фарбуватися...***» [6, с. 503]; «*...на тому тижні Іван **має в район за кіньми і реманентом їхати***» [6, с. 106]; 3) психічні й фізичні переживання (73): «***Не встиг** я навіть **налюбуватися** тим деревом, аж чую такий приємний співучий дівочий голос*» [6, с. 531].

Допоміжне дієслово *любити* у сполученні з інфінітивом характеризує відношення суб'єкта до дії: «*...те, що **любите посміятись** – це нічого*» [6, с. 105]; «*...**любив** у вечірню пору **пройтись** над берегами притихлої ріки*» [6, с. 472]. Отже, як бачимо, найчастіше компонентами складених дієслівних присудків є допоміжні дієслова із значенням початку дії, рідше – із значенням можливості, повинності, процесу мислення і мовлення.

Висновки. Проаналізувавши структурні типи дієслівного присудка та способи його вираження у мові роману М. Стельмаха «Велика рідня», ми встановили, що у досліджуваному творі переважає простий дієслівний присудок. Перше місце за частотністю вживання посідають присудки, виражені дієсловами у формі дійсного способу 3 особи однини теперішнього часу, друге – присудки, виражені дієсловами у формі дійсного способу

чоловічого роду минулого часу, третє – присудки, виражені дієсловами у формі дійсного способу 3 особи множини та 2 особи однини. Серед присудків цього типу нами зафіксовано 357 випадків уживання простого ускладненого присудка, а також використання однорідних присудків, що служить засобом підкреслення відповідних дій особи. З метою створення експресії, реального опису минулого автор часто уживає форми одного часу у значенні іншого. Складений дієслівний присудок у порівнянні з простим присудком зустрічається рідше; найбільш широку групу становлять присудки з допоміжним дієсловом фазового і модального значення.

Отже, проведене дослідження виявило різноманітність та значну варіативність стилістичних функцій різних структурних типів дієслівного присудка у мові роману М. Стельмаха «Велика рідня». Це свідчить про те, що подібні синтаксичні конструкції є своєрідним компонентом художнього тексту, ознакою індивідуального стилю письменника.

Література

1. Ващенко В. С. Стилістичні явища в українській мові. Харків : вид-во Харківського ун-ту, 1958. Ч. 1. 228 с.
2. Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова. Київ : вид-во КДУ, 1985. 350 с.
3. Ільїн В. С. Оформлення присудка в українських поезіях Т. Г. Шевченка. *Дослідження з синтаксису української мови*: зб. наук. праць. Київ : АН УРСР, 1958. С. 59–70.
4. Каранська М. І. Синтаксис сучасної української літературної мови. Київ : НМК ВО, 1992. 309 с.
5. Ковалев В. П. Выразительные средства художественной речи: пособие для учителя. Киев : Вища школа, 1985. 136 с.
6. Стельмах М. П. Велика рідня. Київ : Дніпро, 1968. 930 с.
7. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. Київ : Радянська школа, 1962. 495 с.

8. Швець І. Р. Структурні типи присудка в сучасній українській літературній мові : лекції до спецкурсу. Одеса : вид-во ОДУ, 1976. 43 с.

Евеліна БОЄВА,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української та зарубіжної літератур
Університету Ушинського
Ірина СОРОКА,
магістрантка 1 р. н.
історико-філологічного факультету
Університету Ушинського

ОСОБЛИВОСТІ ТЕМПОРАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ОПОВІДАННЯ М. КОЦЮБИНСЬКОГО «ЯЛИНКА»

Постановка проблеми. Проблема часу завжди була в центрі уваги дослідників. Разом із категорією простору категорія часу відбиває світовідчуття епохи, особливості поведінки людей, їх свідомість, ритм життя, ставлення до речей; жоден «показник культури» не характеризує у такому обсязі і повноті її «сутності» так, як розуміння простору і часу [4, с. 107].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дослідження філософського змісту поняття часу завжди привертала увагу як філософів (Я. Ф. Аскін, М. М. Бахтін, А. Грюнбаум, О. Вейнінгер, Г. Рейхенбах, В. В. Трубников, М. Хайдеггер), так і лінгвістів (О. І. Бондар, О. В. Бондарко, М. В. Всеволодова, В. Г. Гак, Т. І. Дешерієва, В. В. Морковкін, Л. М. Нюбіна, Ж. Т. Соколовська, О. В. Спачіль). Оскільки номінації часу реалізують один з ключових культурних концептів, вони є об'єктом розгляду на стику лінгвістики, літературознавства і культурології (роботи Н. Д. Арутюнової, Е. Ф. Володіна, О. Я. Гуревича, В. А. Маслової, З. Я. Тураєвої, Н. С. Яковлевої та ін.). У зв'язку з розвитком нової галузі – лінгвістики